

АНОТАЦІЯ

Байталюк З. В. Європейські стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2025.

Узагальнений короткий виклад основного змісту дисертації.

У дисертаційному дослідженні на монографічному рівні здійснено комплексний аналіз правової природи, змісту та механізмів реалізації європейських стандартів забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів, а також впровадження цих стандартів у національну правову систему в напрямі формування вільного середовища для відкритих політичних дебатів і публічних дискурсів, посилення інституційної незалежності медіа та підтримки громадських ініціатив.

У першому розділі дисертації висвітлено аксіологічні засади, правову природу та межі реалізації свободи вираження політичних поглядів у демократичному суспільстві.

Свободу вираження політичних поглядів охарактеризовано як фундаментальну цінність, що становить аксіоматичну основу демократичного ладу суспільства. Констатовано, що її реалізація гарантує не лише право кожного на вільне самовираження, а й створює середовище для формування громадської думки як інструменту впливу на публічну владу. Забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів свідчить про політичну зрілість суспільства. Натомість ігнорування його призводить до деформації політичного плюралізму, цензури, зростання репресивних практик і формування правового нігілізму.

Проаналізовано правову природу та еволюцію підходів до свободи вираження політичних висловлювань у системі європейського та національного права, визначивши тенденції її інституалізації. У цьому ключі зазначено, що еволюція права на свободу вираження політичних поглядів – результат тривалого історико-правового розвитку, від античних концепцій природного

права до усталених норм сучасного міжнародного права.

У дисертаційному дослідженні право на свободу вираження політичних поглядів визначено як гарантовану державою юридичну можливість особи вільно формувати, висловлювати та поширювати свої політичні переконання у будь-якій формі без втручання держави або третіх осіб – включно з правом на доступ до інформації, участь у публічних дискусіях і протестах, що одночасно виконує функцію демократичного контролю за діяльністю влади за умови дотримання принципів пропорційності, правової визначеності та поваги до прав інших осіб.

У рукописі право на свободу вираження політичних поглядів представлено як динамічний правовий феномен із подвійною функцією: конструктивною – у контексті сприяння формуванню політичної культури громадян та розвитку демократичних інститутів, і запобіжною – як засобу недопущення узурпації влади, репресивних механізмів та правового нігілізму. Обґрунтовано тезу, що політична свобода самовираження є не лише критерієм демократичності держави, а й чинником забезпечення її стійкості до авторитарних загроз. Актуалізовано підхід до розуміння свободи вираження політичних поглядів як середовища, де формуються громадські переконання, що впливають на державну політику, та як індикатора політичної зрілості суспільства.

Розкрито антиномічну природу політичної свободи як складне онтологічне, гносеологічне й аксіологічне явище, що проявляється у суперечності між автономією особистості та необхідністю підтримання правового порядку. Обґрунтовано, що ефективне правове регулювання політичної свободи не може ґрунтуватися на абсолютизації одного з її полюсів (дозволу або обмеження), а має вибудовуватися на принципі динамічної рівноваги між ними. Запропоновано концептуальний підхід до визначення меж свободи вираження політичних поглядів як результату поєднання універсальних правових засад (демократія, верховенство права, невідчужуваність прав людини) із контекстуально змінним соціокультурним змістом, що вимагає постійної інтерпретації в публічному дискурсі.

У другому розділі дисертації розкрито європейські стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів в окремих сферах діяльності.

Досліджено особливості забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у виборчому процесі під час передвиборної агітації та політичних дебатів, з урахуванням необхідності дотримання балансу між реалізацією свободи слова, вимогами політичного плюралізму і запобіганням маніпуляціям у публічному дискурсі. Оскільки виборчі перегони та політичні дебати повинні базуватися на принципах рівноправності, свободи думки та змагальності, акцентовано, що саме дотримання правових гарантій свободи слова й забезпечення рівного доступу до засобів масової інформації формують базис легітимного демократичного процесу та запобігають викривленню виборчої волі.

Зважаючи на те, що правове регулювання передвиборчої агітації та політичних дебатів визначає межі допустимої моделі поведінки, зроблено висновки, що надмірна формалізація трансформує такі процеси у латентну форму цензури. І, навпаки, позбавлена меж свобода вираження політичних поглядів також небезпечна. За таких обставин політична комунікація під час виборчих кампаній вразлива до маніпулятивного впливу, підміняючи предметну, засновану на фактах дискусію про суспільно значущі питання популістськими висловами, звинуваченнями, шаблонними кліше та образами. Поєднуючи наявні в європейській практиці ліберальний та обмежувальний підходи, виокремлено стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері організації виборчих кампаній.

У дослідженні проаналізовано характерні особливості забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері масових комунікацій та журналістської діяльності, з акцентом на дотриманні балансу між реалізацією свободи слова, вимогами неупередженого подання об'єктивної достовірної інформації і запобіганням проявам політичної цензури. Зважаючи на те, що в умовах цифровізації інформаційного простору традиційних підходів до захисту свободи слова недостатньо, на думку авторки, такі процеси актуалізують необхідність розробки сучасних правових моделей, здатних протидіяти викликам

дезінформації, мовній агресії та маніпуляціям. Ефективне забезпечення свободи політичних висловлювань потребує комплексного перегляду національного нормативного поля з урахуванням технологічних трансформацій, суспільного інтересу та принципу відповідальності за поширений контент. Інтеграція інклюзивного та регулятивного підходів, характерних для європейської практики, дозволила виділити стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері мас-медіа та журналістської діяльності.

Акцентовано, що громадські слухання є важливим демократичним механізмом, у межах якого свобода вираження політичних поглядів – не тільки формальне право, а й критерій легітимності прийнятих політичних рішень і проведених політичних процедур. Ефективність громадських слухань ґрунтується на подвійному підході: інституційній відкритості організаторів і фактичній спроможності кожного учасника проведених заходів реалізувати своє право на політичне висловлювання. Забезпечення плюралізму думок, інклюзивного та рівного в можливостях інформаційного середовища для представлення політичних поглядів під час організації громадських слухань є умовою конструктивної комунікації й формування прозорого і довірливого діалогу. На основі синтезу ліберальних й обмежувальних підходів, що сформувалися у правовій практиці європейських держав, виокремлено засадничі стандарти реалізації права на свободу вираження політичних поглядів у сфері проведення громадських слухань.

У третьому розділі дисертації проаналізовано обмеження права на свободу вираження політичних поглядів крізь призму прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

У дисертаційному дослідженні встановлено, що ефективна реалізація та захист права на свободу вираження політичних поглядів у демократичному суспільстві можлива лише за умови чіткого дотримання критеріїв правомірності його обмеження, що сформульовані у практиці Європейського суду з прав людини та закріплені в положеннях ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазначені критерії – законність, легітимна мета та пропорційність (необхідність у демократичному суспільстві) – утворюють

цілісну концептуальну модель, покликану забезпечити баланс між інтересами особи та суспільства.

З'ясовано, що одним із ключових критеріїв обмеження прав у сфері свободи вираження політичних поглядів за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, з якого завжди розпочинається аналіз правомірності такого відступу держави від зобов'язань, є критерій законності. Він полягає не тільки у формальній наявності правової норми у рамках національного законодавства, але стосується також її якісних характеристик – доступності, чіткості та передбачуваності.

Обґрунтовано доцільність правомірного обмеження права на свободу вираження політичних поглядів відповідно до критерію законності та визначено стандарти легітимності таких обмежень у демократичному суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики. З урахуванням практики Європейського суду з прав людини та відповідно національної судової практики, зауважено, що найбільше проблем виникає з такою якісною вимогою до законів, як чіткість (або правова визначеність). Порушення принципів правової визначеності законів не тільки створює загрозу свавільного втручання і зловживання зі сторони держави, а й може призвести до нівелювання правозахисної функції закону в цілому.

Доведено функціональність правомірного обмеження права на свободу вираження політичних поглядів відповідно до критерію обґрунтованої мети та визначено стандарти легітимності таких обмежень у демократичному суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики. Зроблено висновок, що стандарт легітимної мети має бути імплементований у національне законодавство як обов'язковий орієнтир для обґрунтування обмеження права на свободу вираження політичних поглядів, зокрема шляхом законодавчого закріплення вичерпного переліку допустимих підстав для втручання.

Аргументовано релевантність правомірного обмеження права на свободу вираження політичних поглядів відповідно до критерію пропорційності та визначено стандарти легітимності таких обмежень у демократичному суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики. Наголошено на

доцільності впровадження в українське законодавство моделі національного тесту пропорційності як інструменту оцінки правомірності втручання у забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів, що передбачає п'ять ключових критеріїв: (1) *характер висловлювання (факт або оцінка)*; (2) *ступінь суспільної значущості теми*; (3) *публічний статус осіб, яких воно стосується*; (4) *форма вираження (журналістське розслідування, художній засіб, сатира тощо)*; (5) *наявність менш обмежувальних альтернатив, що дозволяють досягти мети без порушення прав*. У межах цього підходу обґрунтовано необхідність нормативної фіксації стандарту демократичної необхідності, який передбачатиме обов'язкову оцінку втручання у свободу вираження політичних поглядів з огляду на відповідність вимогам пропорційності, адекватності та виправданості.

У дисертації обґрунтовано доцільність нормативного закріплення системи правових стандартів оцінки правомірності обмеження права на свободу вираження політичних поглядів, яка поєднує універсальні критерії, закріплені у ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з додатковими спеціалізованими параметрами, що відображають специфіку політичного дискурсу як об'єкта правової охорони, зокрема: *стандарт нормативної визначеності (законності)* (вимагає правової чіткості правових норм, що обмежують свободу політичних висловлювань); *стандарт легітимної мети* (передбачає обмеження свободи вираження політичних поглядів лише з підстав, визначених у національному законодавстві та міжнародно-правових актах); *стандарт пропорційності (демократичної необхідності)* (оцінює відповідність втручання нагальній суспільній потребі та його співмірність із поставленою метою); *стандарт підвищеної терпимості публічних осіб до критики* (визнає необхідність підвищеного рівня толерантності до критики з боку суб'єктів, які беруть участь у публічному політичному дискурсі); *стандарт балансу між свободою слова та захистом репутації* (передбачає обов'язкову оцінку суспільної важливості теми та характеру висловлювань); *стандарт інституційного захисту журналістики і громадських діячів* (підкреслює необхідність особливих гарантій для журналістів, активістів, ЗМІ та інших

суб'єктів, які здійснюють демократичний контроль над владою).

Доведено, що зазначені стандарти мають становити системну основу, на яку повинен орієнтуватися національний законодавець та правозастосовна практика при вирішенні питань, пов'язаних із допустимістю обмежень права на свободу вираження політичних поглядів в умовах демократичного суспільства та сучасних безпекових викликів.

Ключові слова: свобода вираження політичних поглядів, демократія, європейські стандарти, права людини, обмеження прав людини, свобода слова, передвиборча кампанія, цифрові права, інформація, інформаційна безпека, медіа, громадянське суспільство, глобалізація, громадські слухання.

ABSTRACT

Baitalyuk Z. European standards for safeguarding the right to freedom of political expression. – Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the field knowledge 08 Law, specialty 081 Law. – Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2025.

Generalized summary of the main content of the thesis.

The dissertation presents a comprehensive monographic analysis of the legal nature, content, and implementation mechanisms of European standards for safeguarding freedom of political expression, as well as the integration of these standards into the national legal system in the direction of fostering an open environment for public discourse and political debate, strengthening the institutional independence of the media, and supporting civic initiatives.

Chapter one of the dissertation explores the axiological foundations, legal nature, and limitations of exercising freedom of political expression in a democratic society. Freedom of political expression is conceptualized as a fundamental value and an axiomatic foundation of democratic governance. It is argued that its realization ensures not only the individual's right to free self-expression but also creates the necessary environment for the formation of public opinion as a mechanism of influence over public authority. The guarantee of freedom of political expression is thus indicative of a politically mature society, whereas its neglect leads to the distortion of political

pluralism, the emergence of censorship, the proliferation of repressive practices, and the rise of legal nihilism.

The legal nature and evolution of approaches to freedom of political speech within both European and national legal frameworks are analyzed, with an emphasis on the trends toward its institutionalization. In this regard, the study demonstrates that the development of the right to freedom of political expression is the outcome of a long process of historical and legal transformation – from classical natural law doctrines to the codified norms of contemporary international law.

The dissertation defines the right to freedom of political expression as a state-guaranteed legal entitlement of an individual to freely form, articulate, and disseminate political beliefs in any form without interference from the state or third parties – including the right to access information, participate in public discussions and protests – while simultaneously serving as a means of democratic oversight of state authority in accordance with the principles of proportionality, legal certainty, and respect for the rights of others.

Freedom of political expression is presented in the dissertation as a dynamic legal phenomenon with a dual function: constructive – in the context of fostering political culture and the development of democratic institutions, and preventive – as a safeguard against power usurpation, repressive mechanisms, and legal nihilism. The study substantiates the argument that political freedom of expression is not only a benchmark of democratic governance but also a stabilizing factor in countering authoritarian threats. The research highlights an updated conceptual approach that views freedom of political expression as a space for the formation of civic convictions that influence public policy, as well as an indicator of a society's political maturity.

The dissertation reveals the antinomic nature of political freedom as a complex ontological, epistemological, and axiological phenomenon, manifesting in the tension between individual autonomy and the necessity of maintaining legal order. It is argued that the effective legal regulation of political freedom must not rely on the absolutization of either pole – permission or restriction – but instead must be based on the principle of dynamic equilibrium. A conceptual approach is proposed for defining the boundaries of freedom of political expression as a synthesis of universal legal

principles (democracy, rule of law, inalienability of human rights) and the contextually variable socio-cultural content, which requires continuous interpretation within the framework of public discourse.

Chapter two of the dissertation explores the European standards for ensuring freedom of political expression across specific domains of public activity.

The legal framework governing the exercise of political expression during election campaigns – particularly in the context of pre-election campaigning and political debates – is analyzed with particular attention to the need for balancing freedom of speech, the principles of political pluralism, and the prevention of manipulative practices in public discourse. Given that elections and political debates must be based on the principles of equality, freedom of opinion, and genuine political competition, the study emphasizes that compliance with legal guarantees of freedom of speech and equal access to mass media forms the foundation of a legitimate democratic process and protects against distortion of the electoral will.

Recognizing that legal regulation of pre-election campaigning and political debates defines the boundaries of permissible public conduct, it is concluded that excessive formalization of these processes can evolve into latent forms of censorship. Conversely, an entirely unregulated environment for political expression may also be dangerous. In such a context, political communication during election campaigns becomes vulnerable to manipulation, replacing fact-based discussions of socially significant issues with populist slogans, accusations, clichés, and offensive rhetoric. By synthesizing the liberal and restrictive approaches prevalent in European legal practice, the study identifies key standards for safeguarding freedom of political expression in the context of electoral campaign organization.

The research also analyzes the specific characteristics of the legal protection of freedom of political expression in the sphere of mass communication and journalism, emphasizing the importance of maintaining a balance between exercising free speech, ensuring impartial and truthful reporting, and preventing political censorship. In light of the digitalization of the information space, the author argues that traditional approaches to protecting freedom of speech are no longer sufficient. These transformations highlight the need to develop contemporary legal frameworks capable

of counteracting disinformation, hate speech, and manipulative content. Effective protection of political speech requires a comprehensive reassessment of national legislation, taking into account technological change, public interest, and the principle of accountability for disseminated content. The integration of inclusive and regulatory approaches, characteristic of European practice, made it possible to identify essential standards for the protection of political expression within mass media and journalism.

The study further underscores that public hearings constitute a vital democratic mechanism in which freedom of political expression functions not only as a formal right but also as a criterion for the legitimacy of political decisions and procedures. The effectiveness of public hearings is grounded in a dual approach: institutional openness on the part of organizers and the actual capacity of each participant to exercise their right to political expression. Ensuring the pluralism of opinions, inclusiveness, and equality in access to informational platforms during the organization of public hearings is essential for fostering constructive communication and a transparent, trust-based dialogue. Based on a synthesis of liberal and restrictive approaches developed in the legal practice of European states, the dissertation outlines foundational standards for the implementation of freedom of political expression in the context of public hearings.

Chapter three of the dissertation is devoted to analyzing the restrictions on the right to freedom of political expression through the lens of the case law of the European Court of Human Rights.

The research establishes that the effective realization and protection of the right to freedom of political expression in a democratic society is possible only if the criteria for the lawfulness of its restriction – formulated in the case law of the European Court of Human Rights and enshrined in Article 10 of the European Convention on Human Rights – are strictly observed. These criteria – legality, legitimate aim, and proportionality (necessity in a democratic society) – constitute a coherent conceptual model designed to balance the interests of the individual and society.

It is revealed that one of the key criteria for restricting rights in the area of political expression under the Convention – and one that always initiates the legality assessment of state interference – is the criterion of legality. This criterion goes beyond the mere formal presence of a legal norm within the national legal framework and encompasses

its qualitative characteristics, such as accessibility, clarity, and foreseeability.

The dissertation substantiates the legitimacy of restricting freedom of political expression in accordance with the legality criterion and identifies the standards for such restrictions in a democratic society, taking into account European human rights jurisprudence. It is noted, in line with the jurisprudence of the European Court of Human Rights and Ukrainian court practice, that the most problematic requirement is the clarity (or legal certainty) of laws. Violations of legal certainty not only pose a threat of arbitrary interference or abuse by the state but may also undermine the law's function as a human rights safeguard.

The dissertation demonstrates the functional role of restricting freedom of political expression under the legitimate aim criterion and formulates standards for assessing the legitimacy of such restrictions in a democratic society. It concludes that the standard of a legitimate aim must be implemented into national legislation as a mandatory benchmark for justifying any restriction on political speech, including through the legislative establishment of an exhaustive list of permissible grounds for interference.

The relevance of lawful restrictions on freedom of political expression is further substantiated in light of the proportionality criterion. Standards of legitimacy for such restrictions in a democratic society are defined with reference to European human rights jurisprudence. The study emphasizes the importance of introducing a national proportionality test into Ukrainian legislation as a tool for assessing the legality of interference with freedom of political expression. This test should include five key elements: *(1) the nature of the expression (fact or value judgment); (2) the degree of public importance of the topic; (3) the public status of the individuals concerned; (4) the form of expression (e.g., investigative journalism, artistic means, satire); and (5) the existence of less restrictive alternatives for achieving the intended aim without violating rights.* Within this framework, the dissertation justifies the need for a normative standard of democratic necessity, which requires any interference with political expression to be evaluated for proportionality, adequacy, and justification.

The study argues for the normative codification of a system of legal standards for assessing the lawfulness of restrictions on freedom of political expression. This system

should combine the universal criteria set forth in Article 10 of the European Convention on Human Rights with additional specialized parameters that reflect the unique character of political discourse as a subject of enhanced legal protection. These include: the standard of legal certainty (legality), which requires clarity and foreseeability of laws that restrict political expression; the standard of a legitimate aim, which permits restrictions only on the grounds established by national law and binding international instruments; the standard of proportionality (democratic necessity), which ensures that restrictions correspond to a pressing social need and are proportionate to the legitimate aim pursued; the standard of heightened tolerance of public figures to criticism, recognizing that individuals engaged in public discourse must demonstrate a higher threshold for tolerating criticism; the standard of balancing freedom of expression with the protection of reputation, which mandates a judicial assessment of the public importance of the topic and the nature of the expression; the standard of institutional protection for journalists and civic actors, which highlights the need for special safeguards for journalists, activists, and media outlets as mechanisms of democratic oversight.

It is demonstrated that these standards should form a systemic foundation to guide both national lawmakers and law enforcement authorities in determining the admissibility of restrictions on freedom of political expression under the conditions of a democratic society and contemporary security challenges.

Keywords: freedom of political expression, democracy, European standards, human rights, human rights restrictions, freedom of speech, election campaign, digital rights, information, information security, media, civil society, globalization, public hearings.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Наукові праці у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Baitalyuk Z. Role of freedom of expression of political views and beliefs in the

- functioning of a democratic political. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 10. С. 10–14.
2. Байталюк З. В. Право на свободу вираження політичних поглядів як фундаментальна основа демократичного суспільства. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 9. С. 5–11.
 3. Байталюк З. В. Антиномічна природа політичної свободи: деякі аспекти реалізації права на свободу вираження політичних поглядів та переконань. *Наукові записки*. Серія Право. 2024. Вип. 16. С. 286–291.
 4. Байталюк З. В. Право на свободу вираження політичних поглядів: проблемні аспекти визначення сутнісних характеристик та дефініції. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 325–331.
 5. Baitalyuk Z. Restriction of freedom of expression of political views in martial law. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 5–10.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Байталюк З. В. Держава і політичні партії в політичній системі суспільства. *Проблеми правотворчості очима науковців* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 9 лютого 2010 р.). Тернопіль: Юридична лінія, 2010. С. 32–33.
7. Байталюк З. В. Логічне та критичне мислення як гарантія неупередженого вираження політичних поглядів та переконань. *Евристично-правовий потенціал філософсько-освітніх ідей представників Львівсько-Варшавської школи (1895-1993 рр.) та Віденського гуртка (1922 р.)* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27 жовтня 2022 р.). Львів : БОНА, 2022. С. 146–149.
8. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів як демократична основа і підґрунтя існування та нормального розвитку правової держави в умовах глобальних викликів та загроз ХХІ століття. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Гельветика, 2022. Т. 1. С. 41–43.

9. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів як важлива основа і опора демократії у сучасному світі. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6–7 квітня 2022 р.). Київ : КНУКіМ, 2022. С. 86–91.
10. Байталюк З. В. Обмеження права на свободу вираження поглядів як умова демократії та розвинутого політичного суспільства. *Гідність – основа прав людини* : матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Чернівці, 8 грудня 2022 р. Чернівці, 2022. С. 75–80.
11. Байталюк З. Свобода вираження політичних поглядів в інформаційну епоху: новітні виклики та загрози. *Міжнародне та національне право в епоху цифрових технологій: перспективи, виклики та загрози* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернівці, 16 березня 2023 р.). Чернівці, 2023. С. 30–40.
12. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів: обмеження в умовах воєнного стану. *The 63th International scientific and practical conference «Humanity and Science»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Warsaw, January 4-5, 2024). Warsaw : Myśl Naukowa, 2024. Р. 6–11.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Байталюк З. В. Основні етапи та особливості інституалізації політичних партій в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Правознавство*. Вип. 474. 2008. С. 56–60.
14. Байталюк З. В. Історія виникнення та розвитку політичних партій в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Правознавство*. Вип. 402. 2007. С. 56–60.